

Mítoszok nélkül: I. Tóth Zoltán könyve

Ez a mű, amelyet az olvasó ezennel kézbe vehet, 1946-ban látott napvilágot. Dokumentum és ma is aktuális mű. Szerzője, I. Tóth Zoltán a magyar történetírás rendhagyó alakja, egyetlen mártírja. 1956. október 25-én érte golyó, amikor – mint dékán – az egyetemi hallgatóság igényeit akarta a Pártközpont elé terjeszteni. Ember és mű értékét akkor tudjuk felbecsülni, ha kora összefüggéseibe próbáljuk elhelyezni, pontosabban: a ma újrafelfedezett multikulturalitás színes szövevényébe.

I. Tóth Zoltán 1911-ben született Versecen, a Bánságnak ama szegletében, ahol magyarok, románok, szerbek és németek élték a maguk életét, hol egymás mellett, hol egymás ellenében. Temesvárott nőtt fel, és ott érettségizett, majd a kolozsvári egyetemre ment. Életútja a nemzeti kérdésekhez vezetett. Szinte szimbolikus, hogy élete hivatását először a zenében kereste. A harmónia vonzásában a harmóniát kereste a történelemben is. Így kerülhette el a századunk történetírásának azt a buktatóját, amelyet oly gyakran a sérelmekért való megvallott vagy elfojtott bosszú vágya jelentett. Igaz, nem sújtották közvetlenül a modern rasszizmusok: az ún. faji vagy osztályalapon való szegregációs és likvidálási mechanizmusok, miközben ezek fenyegető jelenlétét mindvégig érezhette. Temesvárott a piaristáknál tanult. Kolozsvárott a nagyváradi Királyhágómelléki Református Egyházkerület ösztöndíjsaként végzett teológiát, miközben történelmet és földrajzot tanult. Kiváló román professzorokat is hallgathatott. Aztán a szatmárnémeti református főgimnázium tanáraként másfél évre Párizsba is eljutott.

I. Tóth Zoltán „az újarcú ifjúság” képviselőjének vallotta magát. A kor nemzedéki nyugtalansága társadalmi és nemzeti felelősségre ösztönzött: új eszmék, új munka, új értékek vonzásában – mint ezt ő maga is vallotta. Hogy ez az új pontosan mi volt, az külön tanulmány tárgya lehetne. Mindenekelőtt szembefordulás a régivel, azzal, amit társadalmilag igazságtalannak, környezetükben provinciálisnak éreztek. Ugyanakkor e program kiteljesítéséhez éppen az elmarasztalt régi rend biztosított intézményes feltételeket, mindenekelőtt Teleki Pál, aki maga is tisztaban volt, hogy a hitleri Németországgal való szövetség milyen veszéllyel fenyeget, és ha politikusként a régít képviselte, tudósként az újat. Többre becsült egy jó könyvet egy ágyúnál. Ugyanakkor Eckhardt Sándor, a francia irodalom professzora szellemi vezérlete alatt kialakult a fiatal filológusok és történészek azon csoportja, amely a magyarság és a szomszédnépek kapcsolatainak politikai előítéletektől mentes feltárására törekedett. A román filológia terén klaszikus érvényű munkák születtek. 1935-ben jelent meg Tamás Lajos értekezése a román nép eredetéről, 1939-ben Gáldi László francia monográfiája a 18. századi román nyelv újjörögjövényszavairól. Az *Archivum Europae Centro-Orientalis* és a *Revue d'histoire comparée* fórumot kínált a külvilág felé is. Ebben a termékenyítő és ugyanakkor súlyos konfliktusoktól terhes légkörben, amikor a zsidótörvények béklyózó és a náci orientáció torzító hatása is oly mértékben érvényesült, I. Tóth Zoltán megtalálta az alkotó munka lehetőségét. Miután 1941-ben a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban kapott állást, a következő évtől kezdve a Teleki Pál Tudományos Intézet keretében működő Erdélyi Tudományos Intézetben dolgozhatott Budapesten. A nyilas terror átvészélése után a Teleki Pál Tudományos Intézet még 1948-ig fennmaradhatott, aztán „átszervezték”.

A világháború utáni rövid koalíciós korszakban jelenhettek meg a korábbi években indított kutatások eredményei. 1946-

ban láthatott napvilágot a Teleki Pál Tudományos Intézet keretében működő Történettudományi Intézet igazgatójának, Kosáry Domokosnak *Kossuth Lajos* című műve. A sort 1948-ban Makkai László *Magyar-román közös múlt* című könyve zárta. Eközben még 1946-ban jelent meg I. Tóth Zoltán jelen könyve. Ennek francia kiadását is tervbe vették, de ezen tervekből nem valósult meg csak Hadrovics László: „A szerb egyház a török uralom alatt” című monográfiájának francia közreadása. Egyáltalán nem készülhetett el Barta István tervezett monográfiája a Duna-táj 1815–1920 közötti újjászervezéséről, hiszen jött az újabb újjászervezés...

Általában egy történész harmincéves korától tízévente ír egy-egy igazán új szemléletű és anyagú munkát, amelyet az ő Könyvének lehet nevezni. Az *erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792* I. Tóth Zoltán Könyve. Összefoglalja addigi munkássága eredményeit és tapasztalatait, ugyanakkor kiindulási pont új horizontok felé. Vessünk csak egy pillantást a szerző publikációs listájára. 1939-ben jelent meg első nagyobb lélegzetű tudományos közleménye a reformkori magyar utazók nyugat-európai élményeiről. Ő írta az erdélyi románok világát 1790-től 1867-ig bemutató fejezetet az 1941-i, Gáldi László és Makkai László által szerkesztett *Románok történetében*. 1942-ben máig is tanulságos tanulmányt írt: *A román nemzettudat kialakulása a moldvai és havasalföldi krónikairodalomban*. Több írásában elemezte a székelyek román származását hirdető tévtanokat. Majd megjelent jelen könyvének néhány előtanulmánya, és ugyancsak máig aktuális tanulmányt írt Anonymus krónikájáról. Aztán a román felvilágosodásban kezdett elmélyülni. Majd 1948-ban az 1848-i magyar-román kapcsolatokat kezdte vizsgálni. De Bălcescu nagyszabású életrajza és a felvilágosodást követő erdélyi román nemzeti mozgalomról szóló kis könyve, *Bălcescu Miklós élete 1819–1852* és *Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790–1848)*, 1958 és 1959-ben, csak posztumusz jelenhettek meg. Ezek alkották a

magját a készülő újabb nagyszabású monográfiának, amely „Az erdélyi román nacionalizmus második százada” lett volna. Nyers állapotban maradt a székelység történetét tárgyaló műve, valamint a ma divatos imagológiai tanulmánya, amely a románoknak a magyar krónikákban kialakult képét vizsgálta. Közben 1951-ben az érchegyeségi parasztmozgalmakról jelentette meg monográfiát, amelyet románra is lefordítottak. Ő irányította az eddig háromkötetes *Magyar Történeti Bibliográfia, 1825–1867* kiadását. Végül 1966-ban Csatári Dániel állított össze írásaiból válogatást, több félreértést tartalmazó, de máig a legrészletesebb életrajzával és bibliográfiával. A rákényszerített ideológiai keretet szétfeszíti súlyos mondanivalójával az 1955-i akadémiai székfoglaló: *A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon*. Ahogy a régi soknemzetiségű Magyarország népeinek nemzette válásában a társadalmi feltételek, az adott társadalmi szerkezet teljességének vagy csonka mivoltának – nemesi és polgári rétegek meglétének vagy hiányának – meghatározó jellegét vizsgálta, az már újabb nagy monográfia felé mutatott volna. Az a tipológia, amellyel az egyes etnikumok nemzeti fejlődését jellemezte, val amint az, ahogy térségünk etnikai-társadalmi viszonyainak bonyolultságára felhívta a figyelmet napjainkig meghatározza a magyar történészeknek a szomszédnépekről szóló diskurzusát, pontosabban beszédmódját. I. Tóth Zoltán 1947 utáni munkásságának jelentősége éppen abban rejlik, hogy a megértést, az emberséget képviselte olyan világban és közegben, amelyben a nyíltan vallott célok és érvényesített eszközök ellentmondásai óhatatlanul az 1956-i robbanáshoz vezettek. Kötelességének is érezte, hogy síkra szálljon az egyetemi autonómia érdekében. Azért is, mert naponta érezhette, hogy mit jelent annak hiánya. Barátai nem is felejtették el soha azt a mindennapi létharcot, amelyet érdekükben is vívott. Aligha van magyar történész, akiről a kortársak ilyen egyhangú szeretetteljes elismeréssel nyilatkoztak.

Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792 mint mű és kordokumentum mindenekelőtt a történész felelősségét példázza. Ne felejtsük, hogy – Eric Hobsbawm kifejezésével élve – a „szélsőségek korá”-ban született, és egy pillanatszerű szélcsendben látott napvilágot. Oly korban érlelődött, amikor térségünk sorsát meghatározó nagyhatalmak a fasiszta mítoszt és a kommunista utópiát tették uralkodó ideológiává. Nemcsak Thomas Mann vagy Kerényi Károly gondolkodtak el azon, hogy miként lehetne a mítoszt „rehabilitálni”, és így kivenni a fasiszta propaganda eszközei közül, hanem Freud is foglalkozott az ész mítoszának hatékonyságával. I. Tóth Zoltán előszavának intései ehhez a nagy lelkiismeretvizsgálathoz kapcsolódnak. Van valami felemelő és valami keserű mosolyra bíró a vallomások hangütésben. Hiszen tudjuk, hogy bármilyen jó szándékú egy mű, bármilyen új ismeretanyagot tárhat fel, a politikai rosszhiszeműségen nem lehet úrrá. Ugyanakkor ki ne bízna abban, hogy a valóság megismerésének vágyából fakadó kutatások eredményei mégis hatnak. A baj csak az, hogy azok, akik az ún. „ordas eszméket” hirdetik, önfeledten ünneplik saját nacionalizmusukat, mások a külföldet bombázzák áltudományos némileg a humanizmus mezébe öltöztetett propagandáirásokkal. „A harmadik út a valóság részrehajlatlan tisztelete” – vallja máig aktuálisan I. Tóth Zoltán. És kimondatlanul is hiszünk valamiféle rejtett harmóniában, amely valahol áthatja vagy áthatja a teremtett világot.

Miben rejlik I. Tóth Zoltán művének eredetisége. Először is szemléletében. Gondoljunk arra, hogy az egyébként olvasmányosan író és nagy anyagot megmozgató Jancsó Benedek százdvégi műveinek szemlélete a francia nemzetállam víziójából következő rendőri- és összeesküvés-modellhez igazodik. Eszerint a magyarországi román nemzetiségi mozgalom mesterséges értelmiségi termék, állandó összeesküvés a magyar nemzet ellen, aminek megfelelő rendőri fellépéssel elejét lehetett vagy kellett volna venni. Jancsó Benedek számára a román nép a

román paraszt, akiről mint szorgos becsületes földművelőről csak szépeket ír, hiszen ha nem politizál nem jelent veszélyt. Nagyjából így látta ezt a magyar földesúr is. Mert, ne felejtsük: a globális szembenállás mozgósítás eredménye, és ez már a modern kor és a velejáró létszorongás szüleménye. Jellemző, hogy az az I. Tóth Zoltán, aki a 30-as években grófokra, bárókra, urakra, kereskedőkre haragudott naplófeljegyzéseiben vagy kisebb cikkeiben, a múlt valóságának megjelenítésében társadalmi demagógiától mentesen járt el. Nem azért, mert a román történetírás ennek lehetőségeit a maga heroikus modelljének alkalmazása közepette igyekezett kihasználni, és netán valamiféle nemzeti honvédelem óvatosságra intette volna, hanem azért, mert maga is érezhette a nagy sémák és tipológiai általánosítások használhatatlanságát. Ugyanakkor mentes e mű a magyar kultúrfölnnyel való manipulálástól is, márpedig erre a magyar kultúra és történelem értékeit kicsinyíteni vagy egyenesen elhazudni akaró bizonyos román magatartás is ösztönözhetett volna. A valóság tisztelete nem az idéetlen döntőbíráskodásosdira, hanem elemzésre, pontos diagnózis felállítására ösztönzött. Ez pedig az olvasónak a megértés élményét nyújthatja. Megértjük a szembenálló feleket. A római történeti jogon perlekedőket éppenúgy, mint azokat, akik az erdélyi kultúrtáj képét saját művüknek tekintették.

Arra a kérdésre, hogy az újabb kutatások eredményeinek birtokában meghaladottnak kell-e tekintenünk I. Tóth Zoltán művét, határozott nem lehet a válasz. Sok részletkérdésben többet tudunk. 1948-ban napvilágot látott D. Prodan *Supplex Libellus Valachoruma*. is. A magyar és a román szerző sokban hasonló tematikájú könyvét arra hozhatnók fel példaként, hogy a tudományos igazságra és a valóság megismerésére való törekedés valamiféle spontán konszenzust eredményezhet. Még akkor is, ha a nacionál-kommunista légkörben a román szerző munkáját kétszer is újjáírta, egyre inkább az uralkodó diskurzushoz igazodva. Trócsányi Zsolt és Hajdú Lajos kutató-

sai nyomán jobban ismerjük a XVIII. századi Erdély politikai boszorkánykonyháját. Sámuel Bruckenthalról, II. József erdélyi működéséről jelentek meg monográfiák. A nagy román püspöknek Inochentie Micu-Kleinnek is több ismeretlen írását közzétették. A román felvilágosodás nagyjainak kéziratos hagyatékából is egyre többet adnak ki. Közben gyakran hivatkoznak I. Tóth Zoltán művére, amelynek volt valami ironikus aktualitása is. „A keleti ortodox valóságban megmaradó nép és a nyugati formákba öltöző értelmiség eltávolodása egymástól az erdélyi román nacionalizmus egyik legfontosabb kérdése” – írja a szerző, és a könyve megjelenése után nemsokára az erdélyi román nemzeti törekvésekben oly hatalmas kezdeményező szerepet játszó görög katolikus egyházat brutálisan felszámolták. Azt hitték a hatalom urai: püspökei állásukat feltve átállnak, de ehelyett inkább a mártíromságot választották. Érthető, hogy ilyen feltételek között az egyházi hűség kérdését gondosan körüljárta a román marxista történetírás, míg a magyar szerző munkája e kérdéskör múltjának élő dokumentuma lehetett. És talán vádirat is. Mint ahogy az előszó azon optimista kijelentése is vádol, miszerint: „Csak napjainkban érkeztünk el oda, hogy Erdély története a három nép közös történetét jelentheti.” Hiszen közben egy népet, az erdélyi németiséget sikerült nagyjából felszámolni, és a magyarság megmaradása sem a rendszer jóindulatán múlt. Ugyanakkor ez a ez a könyv a soknemzeti együttélés dicsérete is. Hiszen, miként tudnók elképzelni, hogy a román nemzeti öntudat olyan formákat öltött volna magyarok és szászok nélkül? Kelet és Nyugat sokat emlegetett szembenállása is egymás gazdagításával járt.

A nagy művek nem avulhatnak el azért sem, mert maguk úgy válnak a történelem részévé, hogy tükrözik a kor törekvéseinek jellegzetességeit, és fel lehet rájuk nézni. Janus-arcúak. Egyik arc a múltba néz, a másik a jövőbe. I. Tóth Zoltán munkájában az is példamutató, ahogy egyén és közösség viszo-

nyát elemzi, a másiktól alkotott kép fontosságát és politikai szerepét jelzi. Márpedig ezek örök témák. A multikulturalitás felfedezésével még inkább azok.

Habent sua fata libelli – mondja a latin közmondás, azaz: „A könyveknek megvan a maga sorsa.” I. Tóth Zoltán könyvének sorsa akkor teljesedett be, amikor visszatért arra a földre, ahonnan élményanyaga kisarjadt.

Miskolcny Ambrus